

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

AYTƏN ŞAKİR QIZI HÜMBƏTOVA

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ
ADEKVATLIQ VƏ YAYINMALAR

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2015

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: **Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Abbas Qurban oğlu Abbasov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponətlər: **Afət Musa qızı Abbasova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili və İngilis filologiyası kafedraları**

Müdafiə «15__»_12_____2015-ci il saat «__» Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Gavid prospekti 115, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, V mərtəbə.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « __ » « _____ » 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F. Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Xalqların bir-birini tanımasında bədii ədəbiyyatın rolu böyükdür. Bir xalqın yaratdığı söz incilərini başqa bir xalqa çatdırmaq üçün dəqiq, qərəzsiz, adekvat tərcümənin rolunu qiymətləndirmək çətindir. Xüsusən bəşəriyyətin sürətlə inkişaf etdiyi indiki dövrdə tərcümənin əhəmiyyəti ölçülməz dərəcədə artmışdır. Lakin tərcüməyə bir sözün sadəcə olaraq başqa dilə çevrilməsi kimi baxmaq olmaz. Tərcüməçi tərcümə etdiyi mətnin dilinin daşıyıcısı olan xalqın tarixini, adət və ənənəsini yaxşı bilməli, onun həyat tərzini ilə tanış olmalı, şübhəsiz ki, dilini mükəmməl mənimsəməlidir. Kiçik bir ehtiyatsızlıq, məsələn, sinonim cərgədən bir sözün əvəzinə başqa bir sözdən istifadə etmək tərcümənin naqis çıxmasına, bəzən hətta səhv olmasına gətirə bilər. Belə bir nümunə göstərək. İngilis dilində *heart* sözü Azərbaycan dilində *ürək*, *könül*, *qəlb* sinonim cərgəsinə malikdir. “Bakı” axşam qəzetində tibbdən bəhs edən məqalənin tərcüməsində belə bir cümlə işlənmişdi: *Mən qəlbini boşqabda görən ilk adam idim*. Qəlb poetik ifadədir, onu termin kimi işlətmək olmaz; Azərbaycan dilində termin kimi yalnız *ürək* sözünü işlətmək olar. Ona görə də bu və bu kimi tərcümələr dili, onun qanunlarını yaxşı bilməməyin nəticəsidir. Tərcümədə xüsusən idiomatik ifadələr, atalar sözləri, zərb-məsəllər, reali sözlər və digər tərcümə edilməyən sözlər və ifadələrin tərcümə edilən dildə verilməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Azərbaycan xalqının milli və siyasi müstəqillik qazanmasından sonra keçən qısa bir zaman ərzində xalqımız ictimai həyatın bütün sferlərində böyük uğurlar qazanmışdır. İndi bütün dünya azərbaycanlılarla, habelə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə maraqlanır. Onlarla, yüzlərlə əsər, o cümlədən bədii əsərlər, ingilis dili də daxil olmaqla, dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilir. Xalqımızın mentalitetinə zərər vurmamaq üçün bütövlükdə obrazlı ifadələr adlanan sırf milli koloritli sözlərin əcnəbi dilində verilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müdafiəyə təqdim olunan dissertasiyada bu tip ifadələrin tərcüməsində qarşıya çıxan obyektiv və subyektiv çətinliklər araşdırılır və onların aradan qaldırılması yolları təklif edilir. Mövzunun aktuallığı da bundan irəli gəlir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi bədii tərcümədə adekvat (uyğun) vasitələri aşkarlamaq, Azərbaycan dilindəki ifadə vasitələrinin ingilis dilində və əksinə – ingilis dilindəki ifadələrin Azərbaycan dilində nə qədər doğru və uyğun ifadə edilməsini müəyyənləşdirmək, tərcümədəki yayınmaların (sapmaların) obyektiv və subyektiv səbəblərini araşdırmaq, onları qruplaşdırmaq, tədqiq etmək,

aradan qaldırılması yollarını göstərməkdir. Bunu nəzərə alaraq tədqiqat işinin qarşısına bu məqsədlər qoyulmuşdur:

- Azərbaycan dilindən ingilis dilinə və ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə bədii ifadə vasitələrinin mahiyyətini açmaq, bu vasitələrin estetik dəyərini müəyyənləşdirmək, onları qruplaşdırmaq;
- bədii tərcümədə uyğunluq və yayınmaların mənə və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onların işlədilməsi və tərcümə zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri və onların səbəblərini göstərmək;
- hər iki dildə bədii ifadə vasitələrinin tərcümə dilinin təşkilində iştirakını və rolunu göstərmək;
- uyğunluq və yayınmaların təsnifini hazırlamaq, seçmə və əvəzləmə yolu ilə onların nəticəsini aradan qaldırmaq yollarını hazırlamaq;
- ingilis dilindəki tərcümə mətnində Azərbaycan dilindəki mətnlə və Azərbaycan dilindəki tərcümə mətnində ingilis dilindəki mətnlə adekvat olmayan yayınmaları qeyd etmək və onların münasib, uyğun və adekvat variantlarını tövsiyə etmək.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyekti Azərbaycan dilindən ingilis dilinə və ingilis dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümədə adekvatlıq (uyğunluq) və yayınmaların (sapmaların) araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiq olunan mövzunun müşahidəsindən və təhlilindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bədii ifadə vasitələrinin tərcümə prinsipləri, yolları, metod və üsulları mütəxəssislər tərəfindən müfəssəl şəkildə işlənmişdir. Şekspirin və Bayronun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və «Koroğlu» dastanının poetikası, üslubi vasitələri Azərbaycan filoloqları tərəfindən kifayət qədər araşdırılmışdır, lakin indiyədək bu dastanda işlənmiş bədii ifadə vasitələri toplu şəkildə, həm də ingilis dilli ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməmiş və müqayisəli şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Bu da tərcüməçilərin çətinlik qarşısında qalmasına səbəb olur, onların yanlışlığa yol verməsinə və hətta məzmunun yanlış başa düşülməsinə gətirib çıxarır. Təqdim edilən elmi işdə bədii ifadə vasitələrinin tərcüməsi zamanı yaranan çətinliklərin səbəbləri araşdırılaraq onların aradan qaldırılması imkanları göstərilir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Tərcümə prosesində adekvatlıq və yayınma hadisələrinin obyektiv və subyektiv səbəblərinin araşdırılması.

2. Tərcümədə üslubi leksika, denotativ və konnotativ məna, emosional, ekpressiv, dəyərləndirici və üslubi çalar kimi amillərin aydınlaşdırılması.
3. Tərcümədə frazeologizmlərin, çoxmənalı sözlərin, tropların, sinonim, omonim və antonimlərin rolunun araşdırılması.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqatda təsviri və müqayisəli (onun müqayisəli - qarşılaşdırma aspekti) metodlardan və sinxron təhlil aspektindən istifadə olunmuşdur. Tədqiq olunan konstruksiyaların geniş yer aldığı müasir Böyük Britaniya və ABŞ yazıçılarının əsərləri, həmin ölkələrin mətbuat materialları, eləcə də danışq dilinə aid nümunələr dissertasiyada faktiki dil materialı kimi istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda «Koroğlu» dastanının Azərbaycan və ingilis dilinə tərcümə olunmuş variantından («Chodzko A. Specimens of the popular poetry of Persia. The adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of nothern Persia translated from the Perso-Turkish Dialect»), habelə Şekspirin və Bayronun əsərlərindən nümunələr götürülüb.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatda müxtəlif sistemli dillərə tərcümənin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm olan ümumi universal, tipoloji və kontrastiv metodlar baxımından əhəmiyyətli özəlliklər ortaya çıxarılmışdır. Əsərdə irəli sürülən müddəalar tərcümə nəzəriyyəsinin problemlərinin tədqiqi və linqvopoetik xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi araşdırmanın nəzəri əhəmiyyətini göstərir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondadır ki, universitetlərin filologiya fakültələrində, ingilis dilini tədris edən ali təhsil müəssisələrində, kolleclərdə ümumnəzəri, habelə müqayisəli, kontrastiv və tipoloji dilçilik kursları üzrə tədris prosesində, xarici dillərin tədrisi metodikasında, dərslük və dərs vəsaitlərinin yazılması, habelə tərcümə təcrübəsində faydalı ola bilər. Bu tədqiqatın sayəsində Azərbaycan elmi ictimaiyyəti “Koroğlu” dastanını Avropa dastançılıq kontekstində öyrənə biləcəkdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr haqqında, mütəmadi olaraq, kafedra iclaslarında məlumat verilmişdir. Mövzu ilə bağlı 13 elmi məqalə ölkəmizdə və xaricdə (Moskva, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan) çap olunmuşdur. Həmçinin tədqiqat işi haqqında Gürcüstanda aspirantların və gənc tədqiqatçıların elmi konfransında məruzə edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «*Giriş*» hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metodu, obyektı, məqsəd və vəzifələri göstərilir.

I fəsil “**Adekvat tərcümə**” adlanır. Bu fəsildə adekvat tərcümə və tərcümə zamanı adekvatlığa mane olan obyektiv və subyektiv səbəblərə toxunulur.

Adekvat tərcümə tərcüməçilik fəaliyyətinin ən çətin növləri, hər şeydən əvvəl, bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə bağlı xüsusi əhəmiyyət və xüsusi maraq kəsb edir. Adekvat tərcümə orijinalın səciyyəsi və onun əsasında yaranan tərcüməçilik məsələlərindən asılı olaraq müxtəlif keyfiyyət ifadəsini tapar, onlar isə çox mürəkkəb olar və onların həlli çox böyük məharət tələb edə bilər. Bu və ya digər əsərin tərcüməsi zamanı adekvat tərcümənin əldə olunmasına dair bir çox konkret hallar məlumdur. Lakin bu o demək deyil ki, prinsipcə adekvat (uyğun) tərcümə qeyri-mümkündür və təkrar cəhdlər edərək adekvat (uyğun) tərcüməyə nail olmaq mümkün deyildir. Tərcümə prosesində adekvatlığa mane olan obyektiv amillərdən biri şəxs əvəzliyi məsələsidir. Cins kateqoriyası da adekvatlığa mane olan amillərdəndir. Adekvat tərcümə zamanı şəxs əvəzliyinə personajın adını verərək oxucuya çatdırmaqda məqsəd mənanı aydınlaşdırmaqdır. Məsələn, ingilis dilində “*his*”, “*her*”, “*it*” olduğu halda biz onların hər üçünü tərcümə edən zaman “onu”, “ona” kimi tərcümə edirik. Bu isə adekvat tərcümədə problem yaradır.

Dildə elə faktorlar var ki, onları mətndə anlamaq və tərcümə etmək mümkün olmur. Bu amillər, xalqın adət-ənənələrini, onun şifahi xalq ədəbiyyatı, folkloru və yaxud müəyyən bir dövrdə yaşayıb yaradan yazıcının fərdi yaratdığı sözdən ibarət olur və bunu da kontekstual mənadan anlamaq olmur və ya o, çox çətin anlaşılır. Bu baxımdan tərcümə edən şəxs o xalqın milli xüsusiyyətlərini, folklorunu, şifahi xalq ədəbiyyatını, yaxud yazıcının hər hansı bir əsərdə fərdi təxəyyülündən irəli gələn obrazı qavramalı, başa düşməli və sonra tərcümə etməlidir. Məsələn, ingilis dilində elə ifadələr, sözlər var ki, Azərbaycan oxucusu üçün bu, ekstralingvistik amildir. Bu sözlər və ya ifadələr müəyyən rəvayətlə bağlı olur. Bu rəvayətlərin etimologiyasını bilmədən onları tərcümə etmək mümkün deyil. Ekstralingvistik amillər hər bir xalqa məxsus ola bilər.

Bədii ədəbiyyatı tərcümə etmək – mürəkkəb bir prosesdir. Bədii ədəbiyyatda obrazlar sözün geniş mənasında işlədilir. Yazıçı tərəfindən müxtəlif dil vasitələri yaradılır. Bu zaman tərcüməçi ana dilinin bütün

zənginliyindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Buna görə də tərcüməçi əsərin canlılığını, müəllifin üslubunu saxlamalı, bədii təsir yaradan bütün təfərrüatlara diqqətlə yanaşmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər bunlar ana dilinin üslubi normasına uyğun gəlmirsə, tərcüməçi heç də kor-koranə hər bir təfərrüatı köçürməməlidir.

Ümumiyyətlə, hər bir mətnin tərcüməçi üçün mətnin üslubu araşdırılmalıdır. Bədii əsərdə bədii təsirlik məqsədinə uyğun olaraq sözlər seçilir: acıqlanmaq, həyəcanlanmaq, təəssüflənmək, qəzəblənmək, əzizləmək, nifrət etmək, zarafat etmək və s. kimi münasibətlər daha təsirli, daha parlaq ifadə edən sözlər içərisindən əlverişliləri seçilir və işlənir.

Məqsəddən asılı olaraq morfoloji vasitələr də seçilir.

Nida cümlələri bədii əsər üçün tipik əlamətdir. Bədii üslubda xıtblar əlamətdar vasitələrdən hesab olunur.

Bədii əsərin spesifik əlamətlərindən biri də məcaz, cinas və təşbeh kimi ifadəlilik vasitələri sisteminin olmasıdır.

Bədii əsərdə səciyyəvi əlamətlərdən biri də məqsədə uyğunluq əsasında ədəbi dil normalarından bəzən kənara çıxan vahidlərin işlədilə bilməsidir. Məsələn, dialektizm, jarqonizm, arxaizm, neologizm, əcnəbi dil nümunələrinin işlədilməsinə bəzən yol verilir.

Tərcümədə sözlərin kontekstdə olan mənasını açmaq üçün məndə bütöv mənanı verən sözlərdən istifadə olunmalıdır. Bəzən bir söz lüğətdə bir mənə, məndə isə başqa mənə verir. Bu da adekvatlığa mane olan obyektiv amil hesab olunur.

Həmçinin tərcümə zamanı leksik uyğunluqlar adekvatlığa mane olan obyektiv amillərdəndir. Bədii tərcümədə söz estetik mahiyyət kəsb edir. Buna görə də sözlərin mənasını vermək lazım gəlir.

Tərcümə prosesində dil faktorlarından, dil normalarından kənara çıxmamaq şərti ilə tərcüməçinin tərcümə etdiyi məndə adekvatlığı qoruyub saxlaya bilməsi subyektiv amil hesab olunur.

Subyektiv amil dedikdə tərcüməçinin mənbə dilin xüsusiyyətini, o xalqın tarix və mədəniyyətini, yaşayış tərzini və s. gözəl bilməsi nəzərdə tutulur. Mənbə dilin mətnində göstərilən hər hansı bir hadisə haqqında tərcüməçinin məlumatı olmasa, onları düzgün şəkildə oxucuya çatdırma bilməz.

II fəsil **“Üslubi leksikanın nəzəri əsasları”** adlanır və beş yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə üslubi leksika, denotativ və konnotativ mənə, emosional, ekspressiv, qiymətləndirici mənə və üslubi çalar, çoxmənalılığın üslubi keyfiyyətləri, dilin lüğət tərkibinin üslubi leksik

layları, üslubi leksik troplar (üslubi leksik vasitələr), frazeoloji birləşmələr üslubi vasitə kimi nəzərdən keçirilir.

Üslubiyyatın tədqiqat obyektı dil sisteminin ayrı-ayrı ünsürləri, dilin alt sistemi və ümumilikdə dil sisteminin funksionallığını əhatə edir. O, həmçinin dilin ifadə vasitələrini və onların funksionallığını öyrənən dilçilik sahəsidir. Dil vasitələrinin seçilməsi məntiqi, psixoloji, estetik və pragmatik faktorlarla müəyyən olunur. Üslubiyyat ünsiyyət zamanı fikrin və emosianın çatdırılması üçün leksik, qrammatik və digər dil vasitələrinin seçilməsi prinsipləri və istifadəsini öyrənir. Sözlər nitq predmetini göstərən denotativ mənadan başqa, emosioanl, ekspressiv və funksional-üslubi komponentlərdən ibarət konnotativ mənaya malikdir. Nümunə üçün aşağıdakı sözlərə nəzər salaq: *“girl”*, *“maiden”*, *“lass”*, *“lassie”*, *“chick”*, *“baby”*, *“young lady”* və s.

Bütün bu sözlər “qız” mənasında işlənir. Lakin onların işlənmə dairəsi qıza məxsus olan xüsusiyyətlərdən daha çox, müəllifin ona münasibətindən və sosial vəziyyətindən asılı olur. *“Girl”* sözü üslubi cəhətdən neytral və verilmiş sinonim sözlər arasında dominant mövqedə durur. Eyni zamanda digərlərini əvəz etmək iqtidarındadır. *“Maiden”* isə arxaıqlaşmış sözdür. *“Lass”* və *“lassie”* incə emosional çalara malikdir və ingilis dilinin cənub dialektinə mənsubdur. *“Chick”* və *“baby”* sözləri daha çox danışiq dilində, nisbətən yüngül mənada işlənir.

Konnotativ mənə tək leksik vahidlərdə deyil, morfoloji formalar və sintaktik konstruksiyalarda da aşkar olunur. Konnotasiyalar nəinki adi, həm də təsadüfi ola bilər, yəni gözlənilən üslubi çalara malik söz və ya söz birləşməsi kontekst daxilində tamamilə başqa mənada çıxış edə bilər.

Üslubi leksikada aparılan tədqiqatın əsas vəzifəsi təcrid olunmuş sözlərin mətnə daxil olduğu zaman onun əsas üslubi çalarının tapılmasından ibarətdir; burada nəinki sözlərin üslubi çaları, hətta üslub səviyyəsi və üslubi çalar arasında əlaqə də nəzərdə tutulmalıdır.

Üslubi təhlil əsas məqsəd deyil. O, yalnız verilən ədəbiyyatın idrakı, emosional və estetik təsirini gücləndirir. Burada hər bir ayrı dil ünsürü digər ünsürlərlə qarşılıqlı əlaqədə bədii əsərin ümumi strukturu və dil sistemi ilə birgə öyrənilir. Üslubi təhlil zamanı bədii tərcüməni, onun orijinala uyğunluğunu nəzərdən keçirmək zəruridir.

Sözün leksik-semantik variantının leksik mənası mürəkkəb bir vahid təşkil edir. Onun komponentlərinin tərkibi emosional-ekspressiv kateqoriyalarda öyrənilir. M.D.Kuznets, Y.M. Skrebnev və başqa alimlərin fikrincə, üslubiyyatın başlıca obyektı “dilnin ekspressiv vasitələri, onların

istifadə sahələri, onlardan nitq ünsiyyətinin məqsəd və şəraitinə müvafiq seçmə prinsiplərini öyrənməkdir”¹.

Emosionallıq kateqoriyası hiss-həyəcan ifadə edir. Bu xüsusiyyətə malik olan sözlər insanın məhz hissələrini ifadə edən nitq vahidləridir.

Emosional məna isə sözdə həm müstəqil tərzdə, həm də əşyavi məna ilə yanaşı mövcud ola bilər. Məsələn, “*bal*” və “*ördək*” sözləri arasında məna oxşarlığı, demək olar ki, yoxdur. Halbuki, məcazi mənada “*honey*” və “*duck*” sözləri sinonim hesab olunur.

Bəzi emosional sözlər, xüsusilə də nidalar emosiyaları ümumi şəkildə mənfi və müsbət çalarda işlənməsindən asılı olmayaraq bildirir:

Dünya xanımın səsinə İsabalı yuxudan oyanıb gördü qız ağlayır, aldı görək Dünya xanımın cavabında nə dedi:

Ağlama, ağlama, ay Dünya xanım,

Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən!

Sənə qurban olsun bu şirin canım,

Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən (“Koroğlu”).

Isa awoke, and begged of Dunah Pasha permission to improvise a song in answer:

Improvisation: - “Yes, a son of Persia from Constantinople to sentari to see thee. He will die, but will not leave that place. Five hundred crows can do no harm to an eagle. The son of Persia will die, but will not leave that place” (Xodzko “Koroğlu”).

Emosional leksika ilə hiss-həyəcan bildirən sözləri fərqləndirmək lazımdır: *fear, delight, gloom, cheerfulness, annoy* və denotatla bağlı olan assosiasiyalar, reaksiyalardan asılı emosionallıq və s. Linqvistik nöqteyi-nəzərdən bunlar ayrı-ayrı qruplara aiddir.

Ekspressivlik emosionallıqdan daha geniş bir anlamdır. Bu bərdə Y.M.Qalkina-Fedorukun fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi: “Ekspressiya yalnız insanın nitqində deyil, hərəkət, mimika, ümumi davranış və hətta iş fəaliyyətində özünü göstərir... Ekspressiya və ya ekspressivlik həm emosional, həm də intellektual və iradə bildirən ifadələrə xas ola bilər”¹.

Lakin ingilis leksikoqrafları (A.S.Hornby, E.V.Yatenby və b.) ekspressivlik və emosionallığı bir kateqoriyaya aid edirlər. Onların fikrincə, ekspressivlik həmişə emosionallığın hesabına əldə edilir.

Barbarizmlər və əcnəbi sözlər müxtəlif üslublarda işlənir, xüsusilə də bədii üslub və publisistik üslublarda tez-tez müşahidə olunur. Məsələn, Bayronun “Şərq poemaları”nda biz ingilis dilində ilk dəfə işlədilən türk sözləri ilə rastlaşırıq. Bunun başlıca səbəbi bu poemalarda türk həyatı, adət və ənənələrinin təsvir olunmasıdır. Bayron istifadə etdiyi əcnəbi sözlərin

bəzilərini eyni ilə saxlamış, bəzilərini isə dəyişmişdir. Aşağıdakı parçaya nəzər salaq:

*And far and wide as eye can reach
Tha turban'd cohorts throng the beach;
And there the Arab's camel kneels,
And there his steed the Tartar wheels;
The Turcoman hath left his herd,
The sabre round his lains to grid; (G.G.Byron).*

Tərcümə zamanı həmin sözlərin üslubi konnotasiyanı saxlamaqla Azərbaycan dilinə transformasiyası çox asanlıqla baş verir və bu sözlər Azərbaycan dilində işlənən leksik vahidlərlə üst-üstə düşür:

*Düzülmüş sahilə göz işlədikcə
Başı dülbəndlilər qatarbaqatar,
Ərəbin dəvəsi oturur dincə,
Atını səyirdir bir yanda tatar.
O yanda tərkdib türkmən sürünü,
Əyri qılıncını yenə qurşamış (C.Q.Bayron).*

Beləliklə, tədqiqat bir daha göstərir ki, bədii üslubda digər semantik kateqoriyalarla yanaşı, əcnəbi sözlər də müəyyən üslubi vəzifələr daşıyır. Belə ki, barbarizmlər və əcnəbi sözlərin bütün növləri bədii yaradıcılıqda həm personajların tipikləşdirilməsində və fərdiləşdirilməsində, həm müəyyən mühit və dövrün təsvirində, həm də etnik, milli və tarixi koloritin yaradılmasında yazıçıya kömək edir. Digər tərəfdən, bu sözlər yazıçının əlində əlverişli dəyərləndirici vasitə kimi çıxış edir. Həmin cəhətlər isə barbarizmlər və əcnəbi sözləri qüvvətli üslubi leksik söz qrupları hesab etməyə imkan yaradır.

Üslubiyyatda “trop” adı ilə tanınan bir hadisə bədii obrazların yaradılmasında sözün həqiqi və məcazi mənaları arasında qarşılıqlı təsir zamanı meydana çıxan üslubi vasitədir. Bir qayda olaraq, söz və ya söz birləşmələrinin məcazi mənada işləndiyi leksik ifadə və təsvir vasitələri troplar adlanır. Troplar dilin ifadəlilik imkanlarını artıran, onun lüğət tərkibini zənginləşdirən amildir. Tropların mahiyyətini ilk dəfə qədim yunan alimləri təyin etmişlər. Antik dövrün alimləri tropun təbiətini öyrənib qeyd etmişlər ki, trop sözün mənası ilə bağlı olan semantik bir hadisədir. “Trop söz və söz birləşməsinin elə bir mənə dəyişməsidir ki, bunun nəticəsində məzmun zənginləşir”¹. Zəngin mənə və mənə çalarlarına malik olan trop dildə olduqca ifadəli və obrazlı təsvir vasitəsi kimi çıxış edir.

Üslubi vasitələr sırasına frazeoloji birləşmələri və ya frazeologizmləri də daxil etmək olar. Məlumdur ki, sinonim cərgəni təşkil edən leksik vahidlər içərisində frazeologizm ən ifadəlisi sayılır. Bu da seçmə prosesi zamanı olduqca vacibdir. Çünki danışan yaxud yazanın nitqinin şərait və məqsədinə uyğun olaraq sözə yaxud frazeoloji birləşməyə üstünlük vermək haqqı vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin üslubi funksiyalarının tədqiqi onların linqvistik təhlili ilə sıx əlaqədardır.

Frazeoloji birləşmələrin böyük bir hissəsi feli struktura malikdir. Məsələn, *“to lose one’s head”*, *“to be head and shoulders above somebody”*, *“to shut one’s eyes to”*, *“to knit one’s brows”*, *“to break ones’ neck”* və s.

III fəsil **“Üslubi uyğunluq”** adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə uyğunluq problemi tədqiq olunur. Üslub və üslubiyyat terminləri filologiya elmində çox qədim zamanlardan işlənir. Dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi üslubiyyat XX əsrin 20-30-cu illərindən, onun funksional üslubiyyat adlandırılan qolu isə 50-ci illərdən sonra formalaşmağa başlamışdır. Üslubiyyat dilçiliyin başqa sahələrindən fərqli olaraq dilin işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənir. Bu mənada üslubiyyatın tədqiqat dairəsinə dilin işlənməsi ilə bağlı vasitələr daxil olur.

Görkəmli Azərbaycan alimi Ə.M.Dəmirçizadə üslubları öyrənən elm kimi üslubiyyatı belə səciyyələndirir: *“Üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsəduyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətindən bəhs edən bir elmdir”*¹.

Üslubiyyatın əsas kateqoriyalarından biri üslub kateqoriyasıdır. *“Üslub”* termini ərəbcə tərz, ifadə tərz, üsul mənasındadır. Ümumiyyətlə götürüldükdə, üslub hər şeyin öz *“mənidir”*, yəni hər hansı bir kateqoriyadan olan fəaliyyət növünün özünəməxsus keyfiyyət məcmusudur. Hər hansı bir sahənin ilkin inkişaf mərhələsində üslubu ola bilməz. Elə dilin özünü götürmüş olsaq, onun ilkin inkişaf mərhələsində hansı üslubdan bəhs etmək olar?

Üslubun yaranması və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Bütün dil üslubları dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Üslub çox geniş anlayışdır. Üslub anlayışının tarixi çox qədimdir. Hələ yunan dilçiliyində Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən danışarkən üslub məsələlərinə toxunurdu.

Bütün dünya dillərində dil vahidləri müyyən üslubi əlamətlərə malikdir. Bu üslubi keyfiyyətlər dil vahidlərinin birində çox və zəngin, digərində az və nisbətən zəif ola bilər. Dil vahidlərinin üslubi yükü üslubiyyatda izlənilir, tədqiq olunur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində mətni tərcümə edərkən fərqli cümlə quruluşu əmələ gəlir.

Death's second self, that seals up all in rest.

Burada 1-ci mübtəda, 2-ci xəbər, 3-cü zərflək gəlir. Lakin Azərbaycan dilinə tərcümədə fərqli quruluş alınır.

Hər tərəfi ölüm kimi qatı bir zülmət alır.

Burada cümlə quruluşu belədir: 1-ci zərflək, 2-ci mübtəda, 3-cü xəbər. Bunu onunla izah etmək olar ki, Azərbaycan dilində sadə geniş cümlələr həmişə mübtəda ilə başlanmır. Bəzən zərfləklər bütün cümlələrə aid olduğundan, bəzən də mübtədanın təyini olanda dilin üslubu tələb edir ki, nitqdə həmin üzvlər mübtədadan əvvəl işlənsin və cümlə mübtəda ilə başlanmasın.

Cümləldə mübtədanın əvvəl, xəbərin isə sonra gəlməsi dilin qrammatik qaydalarının uzun sürən təkmilləşməsinin nəticəsidir ki, dilin üslubuna da tətbiq olunur, hətta adi, sakit tonla deyilən cümlədə bu qayda gözlənilir. Lakin, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, mübtəda ilə xəbərin qarşılıqlı sırası nisbətən məhdud olan qrammatik söz sırasından kənara çıxır. Çünki dilin üslubu daha geniş imkanlara malikdir. Bu imkanlar isə bir sıra hallarda cümlədə xəbərin mübtəda ilə yerini dəyişməsinə şərait yaradır. Bütün bunlar obrazlılıq, ifadəlilik, bədii əsərlərdəki surətlərin hadisələrə münasibəti, məntiqi vurğunun yerinin dəyişməsi və s. hallarla sıx bağlıdır.

Mübtəda və xəbərin qarşılıqlı söz sırası nöqteyi-nəzərdən şeir dilinin üslubu bədii əsərlərin başqa növlərindən fərqlənir. Bu, birincisi, ondan irəli gəlir ki, şeir dili daha ifadəli obrazlıdır. İkincisi də şeir dilində belə bir inversiya, əsasən, vəznin və qafiyənin xarakterinə görə aparılır. Məs.:

*When most I wink, then do mine eyes best see
For all the day they view-things unrespected;
By when I sleep, in dream they look on thee,
And darkly bright are bright in dark directed.
All day are nights to see till I see thee,
And nights bright when dreams do show thee me (W.Shakespeare).
Gecələr mən daha yaxşı görürəm,
Gündüzlər həsrətəm gözəl cöhrənə.
Yatanda gözümə məlhəmsən, məlhəm,*

*Doyunca, doyunca baxıram sənə.
Gündüzüm gecədir, görmürəm səni,
Yuxum gündüz edir hərdən gecəni.*

IV fəsil **“Uyğunluqdan yayınmalar”** adlanır. Bu fəsildə uyğunluqdan yayınmalar nümunələr əsasında təhlil olunur.

Tərcümə prosesində Azərbaycan dilinə məxsus elə sözlər var ki, onları başqa dilə tərcümə etmək mümkün deyil. Ona görə də tərcümə prosesində həmin sözlər tərcümə olunan dilə birbaşa keçirilməklə onların izahının verilməsi tələb olunur. Bütün bu prosesləri nəzərə alaraq, “Koroğlu” dastanından tədqiq etdiyimiz hissələrin həm Azərbaycanca, həm də ingilis dilində verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

As soon as he heard of his father's punishment the young man, bathed in tears, ran toward him “Xəbər gedib Alı kişinin oğlu Rövşənə çatdı. Rövşən qızmış pələngə döndü”.

Bu cümlənin tərcüməsində müəyyən fərqləq duyulur. Fikrin təxminən eyni olmasına baxmayaraq ingilis dilində obrazlı ifadə *“bathed in tears”* (göz yaşları işində boğulmaq) Azərbaycan dilində öz əksini tapmamışdır. “Qızmış pələngə dönmək” kimi obrazlı bənzətmə isə ingilis dilinə adekvat tərcümə olunmamışdır. Hər bir xalqın adət-ənənəsi fərqli olduğu üçün onların hiss-həyəcanlarını, duyğularını ifadə edən obrazlı fikrin hər dildə deyilməsi, onun ifadə tərzı də müxtəlif olur. Əgər ingilis *“bathed in tears”* ifadəsi işlədirsə, bunu Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, *“göz yaşları içində çimmək”* olar. Bu isə düzgün tərcümə olmaz. Bu ifadəni mütərcim xalqın deyiminə uyğunlaşdırmalıdır.

İngilis dilindəki *bathed in tears* *“göz yaşlarında çimmək”* frazeoloji birləşməsinin Azərbaycan dilində də ekvivalenti mövcuddur: *göz yaşlarına qarq olmaq*. Tərcümənin adekvat alınmamasının həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbi vardır. Obyektiv səbəbi budur ki, Azərbaycan dilindəki frazeoloji söz birləşməsinin ingilis dilində ekvivalenti yoxdur (bəlkə də var). Subyektiv səbəb isə budur ki, (güman ki) tərcüməçi Azərbaycan dilinin incəliklərini bilmir, Azərbaycan xalqının ruhunu başa düşmür.

He approached the stable, and after having perforated a hole of the size of an eye he began to peep in the interior *“Axır Rövşən gəlib tövlənin üstünə çıxdı, balaca deşik açıb içəriyə baxdı”*.

Tərcümə zamanı tərcüməçi sözlərin kontekstində olan mənasını açmaq üçün mətnə əsl mənanı verən sözlərdən istifadə etməlidir. Bəzən bir söz lüğətdə bir məna, mətnə isə tamam başqa bir məna verir. Bu da adekvatlığa mane olan obyektiv səbəblərdən biridir. Odur ki, sözlərin mənasına xüsusi diqqət vermək lazımdır.

A.Xodzko tərəfindən toplanmış və ingilis dilinə tərcümə edilmiş varinatla Azərbaycan dilindəki variant arasında müxtəlif fərqlər olduğu üçün ifadələrin deyim tərzində müxtəliflik vardır.

Every man corrage; Every one desirous of makig his fortune - İngilis dilində əvəzliliklər obyektiv amil kimi tərcümədə çətinlik yarada bilər. Lakin bu zaman çıxış yolu tapmaq məqsədi ilə əvəzliliklərin cümlədəki vəzifələrini müəyyənləşdirməlidir.

One sözü qeyri-müəyyən şəxs anlayışı ifadə etdikdə qeyri-müəyyən şəxs əvəzliyi adlanır, Azərbaycan dilində *adam, hər kəs, hamı* kimi tərcümə olunur. Yuxarıda gətirilən misalda *every one* “*hər kəs, hamı*” kimi tərcümə olunur.

“*Ərəsət-məhşər*” ifadələrinin ekvivalenti ingilis dilində yoxdur. “*Göyün üzünə yeddi qələmlə yeddi zinət vurmaq*” ifadəsinin tərcüməsinə A.Xogzko variantında rast gəlmədik.

“*Hərdən elə olurdu ki, bir su içim saatda çən, duman Çənlibeli bürüyürdü. Göy guruldayır, ildırım oynayır, yağış yağırdı. Bir qiyamət qopurdu ki, lap ərəsət-məhşər*”.

Sometimes it was happening that suddenly mist was shrouding Chanlybell. It was thundering, was raining, suddenly it was raising hell.

Ərtəfa göz gəzdirib baxdı ki, yanında bir səbzəvat dükanı var. Hərçi badabad deyib girdi dükana.

Looking at the sides, saw that one vegetable shop has nest to him. “I don’t care fo what will happen” saying came in the shop.

The clot was immediately introduced and shut up in its ne abode, where it had already remanined invisible during thirty-eight days: when on the thirty-ninth day Roushn’s patience was exhausted “*Bu işdən düz otuz səkkiz gün keçdi. Atalar deyiblər ki, insan səbrsiz olar. Rövsən otuz səkkiz günü başa verdi. Otuz doqquzuncu gün nə qədər elədi, özünü saxlaya bilmədi ki, bilmədi*”.

Tərcümədə ifadə və sözlərin mümkün qədər ekvivalentlərini tapmaq və onları əvəz edən oxşar ifadələr işlətmək lazımdır. *Otuz doqquzuncu gün nə qədər elədi, özünü saxlaya bilmədi ki, bilmədi.* İngilis dilində *Roushn’s patience was exhausted. Exhausted* sözünün leksik-semantik mənaalarını ayırmaq lazımdır ki, tərcümə adekvat hesab olunsun. *Exhausted* sözünün “*əldən salmaq, taqətdən salmaq, üzmək və azaltmaq*” mənaaları var. Lakin bunların heç biri tərcümə üçün düzgün seçim deyil. Adekvatlığı qoruyub saxlamaq üçün orijinalda milli kolorit və bədiiilik naminə işlənən ifadələr saxlanmalıdır. 39-cu gün *Rövsənin səbri tükəndi* kimi ifadə daha maraqlı

ifadədir. Azərbaycan varinatında işlənmiş ifadə ekspressivliyi qüvvətləndirmək üçün sintaktik təkrar vasitəsilə verilmişdir.

Dəli Həsən dedi:

- *Mən əhd etmişdim ki, hər kim məni bassa, onunla dost, qardaş olam. Ölənə qədər onun yanında qalam. İndi sən məni basdın, ancaq öldürürsən, əhdimə çata bilmədim.*

Daly Hassan besought him in these words:

"Invincible warrior! It is true that for seven years. My inroads have alid waste in this country, but I have sworn, before God and myself, to serve faithfully the man who shall throw me on my back; yes, henceforth I shall obey thee as a slave purchased with gold".

A.Xodzko burada da xitabla başlayır. *"Invincible warrior"* ifadəsinin tərcüməsi *"Basılmaz döyüşçü"* deməkdir. Azərbaycan dilində *"Əhd etmə"* – ingilis dilində *"I have sworn, before God and myself"* *"Hər kim məni bassa"* – *"Who shall throw me on my back"*. Xodzko əlavə ştrixlər tərcümə etmiş, fikri olduğu kimi saxlamışdır.

I shall obey thee was a slave purchased with gold - ingilis dilində ifadəsini tapmış bu cümlə Azərbaycan variantında yoxdur.

"Ölənə qədər qardaş olam" = *to serve him faithfully* kimi ifadə olunur. Xodzko subyektiv yanaşaraq onu belə tərcümə etmişdir.

Bu parçada isə Koroğlunun qəm-qüssə, kədəri ingilis dilində obrazlı ifadələr vasitəsilə qüvvətləndirici məna çalarları ilə verilmişdir.

*Qarşı yatan qarlı dağlar,
Dağlar, səndə qarım qaldı.
Əlim çatmaz, ünüm yetməz.
Dal budaqda narım qaldı.
Məni tutan Bolu bəydi,
Ağır zəncir boynum əydi.
Hamı bir-birindən yeydi,
İgid dəlilərim qaldı.*

Improvisation: - "I perceive at a distance the sloping mountains covered with snow. My sweetheart reamins behind them. O my rose, thou bloomest so high that my hand cannot reach to pluck thee. My pomegranate was left on the jutting branch. The Begs of Buly seized me. An iron chain bends my neck. My beautiful sweetheart, each one more beautiful than the other, are now forsaken".

Hər iki parçada mənalara oxşardır. *Ağır zəncir boynum əydi* – misrası Xodzkonun variantında *"An iron chain bends my neck"* kimi tərcümə edilmişdir. Ümumilikdə tərcümə adekvat hesab oluna bilər. Heca və

qafiyənin tərcümədə itməsinə baxmayaraq Koroğlunun demək istədiyi fikir ingilis oxucusuna aydın olur.

*Güllü bağlarda gəzərsən
Cahıllar bağrın əzərsən,
Yuxa kağıza bənzərsən,
Tutmaz qələm yazam səni.*

*Improvisation: - "Thou art a garden full of violets and of hyacinths.
Why dost thou wound my bosom? Thoes breasts of thine are white paper.
Why is it then that they hinder my pen from tracing on them a tale of love?"*

Azərbaycan variantında deyir ki, *cahıllar bağrın əzərsən*.

A.Xodzko yazır: *Why dost thou wound my bosom?*

Nə üçün sən mənim sinəmi yaralayırısan?

Sənin sinən ağ kağızdır.

Tutmaz qələm yazam səni.

Why is it then that they hinder my pen from tracing on them a tale of love?

Nə üçün məhəbbət kağızı yazmaqla onlar mənim qələmimdən gizlənsinlər.

A.Xodzko variantında Bəlli Əhmədin dediyi fikirlərlə Azərbaycan variantında olan fikirlər arasında müxtəliflik vardır. A. Xodzko göstərir ki, Bəlli Əhməd Ərzurumdandır. O, Koroğlunun qızıl pul verib aldığı quludur. A.Xodzko variantında tərcüməçinin subyektiv fikirləri çoxdur. Lakin A.Xodzko dastanın milli ruhunun orijinallığını qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

*Başına döndüyüm, ay qoç Koroğlu,
Əgər igidsənsə, gəl apar məni.
Həsəratından yoxdu səbrim, qərarım,
İncidir sərəsər ahu zar məni.
Çənlibel üstündə əsrəmiş nərsən,
Düşmən qabağında dayanan ərsən.
Tamam dəlilərə igid, sərkərsən.
Axtarsan, taparsan düzilqar məni
Mən xotkar qızıyam, Nigardır adım.
Şahlara, xanlara məhəl qoymadım,
Bir sənsən dünyada mənim muradım,
İstərsən özünə eylə yar məni!*

The Princess Nighara immediately wrote a letter to Kurroglou with her own hand. And what did she write? Here it is: "O thou who art called Kurroglou! The glory of the name has thrown a spell on all the countries of

Turkey. I have heard that thou hast carried away Ayvaz from the town of Orfah. My name is Princess Highara, Sultan Murad's daughter. I tell thee, that thou mayest learn, if thou dost know it, that, for a long time, I have left an ardent desire of seeing thee. If thou art distinguished by courage, come to Istanbul and carry me away".

Azərbaycan variantında Nigar xanımın məktubu aşiq şeiri formasında yazılmışdır. Şeirdə vəzn, qafiya, ritm olduğu üçün onun başqa dilə tərcüməsi olduqca mürəkkəbdir. Şübhəsiz ki, bəzən çalışıb məzmunu saxlamaq olar, lakin formanı saxlamaq qeyri-mümkündür. Bu da bir dilin özünəməxsus şeir üslubuna malik olmasından irəli gəlir. A.Xodzko variantında Nigar xanımın Koroğluya yazdığı məktub şeir deyil, nəsr formasındadır.

"I have felt an ardent desire of seeingn thee an art dent desire" çılğın, coşqun arzu obrazlı ifadə ilə Xodzko Nigar xanımın Koroğlunu çılğın arzu ilə görmək həvəsini göstərir.

A.Xodzko ən sonuncu cümləsində emosionallığı artırmaq məqsədi ilə inversiya kimi stilistik üslubdan istifadə etmişdir.

Hansı dağların qarısan?

Hansı bağların barısan?

Nigar, Koroğlunun yarısan,

Bilsin külli aləm səni.

Thou art the freshest fruit in the gardens of spring. Thou art the scented quince and the pomegranate. O, Nigahara! – thou beloved of Kurroglou. Think not that the beloved world is ignorant of thy worth.

Hər iki variantda mənalar eynidir. Lakin deyim, ifadə tərzii müxtəlifdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, üslubi nöqteyi-nəzərdən müəllif işlətdiyi üslubdan üsulları verməkdə, ekspressiv çaları yaratmaqda azaddır. Lakin tərcüməçini o qədər də azad hesab etmək olarmı? Əlbəttə yox. O, orijinalın dilinə sədaqətli olmalı, tərcümə etdiyi əsərin hansı dövrə aid olduğunu bilməli, hansı üslubi üsullardan istifadəyə diqqətlə yanaşmalı, mənanı saxlamaq şərtilə onu öz oxucusuna çatdırmalıdır. A.Xodzkonun variantındakı dastanda ingilis dilinə məxsus arxaik sözlər də çoxdur.

Bu nümunələrdən göründüyü kimi, realilərin tərcüməsində standartlaşma mümkün deyil. Bəzən bir tərcümə mətnində məqbul olan kalka üslulu digər mətnə qəbul edilməz olur, yaxud hər hansı bir realı eyni ilə tərcümə mətnində verilir.

Tədqiqatdan aşağıdakı əsas nəticə əldə edilmişdir:

1. Tərcümənin elmi təsviri onun ən mühüm əlamətləri olan mürəkkəblik, çoxcəhətlilik və ziddiyyətləri nəzərə almadan adekvat olmazdı. Həqiqətən

də nitq kommunikasiyasının ən mürəkkəb şəkillərindən biri olan tərcümə çoxölçülü və çoxaspektli bir prosesdir, çoxlu dil və dilxarici faktorların determinləşdirdiyi bir hadisədir. Bu faktorlar cərgəsinə iki dilin, iki mədəniyyətin, iki kommunikativ şəraitin sistem və normaları – ilkin və ikinci predmet situasiyası, çıxış mətnin funksional xarakteristikası, tərcümə norması və s. daxildir.

2. Tərcümənin determinantları arasında bəzən bir-biri ilə uyuşmayan, bir araya sığmayan ziddiyyətlər (“tərcümə paradoksu”) öz əksini tapır. Tərcümənin mahiyyətinin xarakteristikasında belə bir fakt da öz əksini tapır ki, tərcümə təkcə nitq aktı deyil, həm də ilkin situasiyanın doğurduğu çıxış mətninin ikinci situasiyanın doğurduğu mətnə proyeksiyasından ibarət olan iki mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı təsiri aktıdır. Tərcümə nəzəriyyəsinin kontrastiv dilçilik, sosiolinqvistika və semiotika ilə sıx əlaqəsindən doğan fənlərarası statusu da məhz bundan irəli gəlir.

3. Tərcümənin dil və dilxarici determinantları tərcümənin strategiyasını müəyyənləşdirən qarşılıqlı əlaqələnmiş süzgəclər cərgəsi əmələ gətirir. Burada mərkəzi mövqe mətnə aiddir. Mətn tərcümənin determinantlarının nəşət edən qüvvələrin tətbiqi nöqtəsidir, o, eyni zamanda birinci və ikinci kommunikativ situasiyasını determinləşdirir. Həm də bu zaman tərcüməni determinləşdirən faktorların heç də hamısı mətndə eksplisit ifadəsini tapa bilmir. Bu məqamda tərcüməçinin biliyinə əsaslanan presuppozisiya və implikasiya mühüm rol oynayır.

4. Tərcümənin çoxcəhətli xarakteri onun əsas məfhumlarına müxtəlif baxımdan yanaşmağı tələb edir. Məsələn, ekvivalentliyin semiotik tipoloji səviyyəsini funksional tipologiya ilə tamamlamaq məqsəduyğundur. “Ekvivalentlik” və “adekvatlıq” məfhumlarını belə fərqləndirmək olar: əgər ekvivalentlik məfhumu ilk növbədə ilkin kommunikativ situasiyanın determinantlarını nəzərə alan çıxış mətninin kommunikativ effektini yenidən ifadə etməklə əlaqədardırsa, adekvatlıq məfhumu ikinci (törəmə) situasiyanın yaratdığı uyğun tərcümə faktorlarına səmtlənir. Əgər ekvivalentlik nöqteyi-nəzərindən tərcümə nəticədirsə, onda adekvatlıq üçün onun prosesual aspekti daha mühümdür.

5. Tərcümədə qismi qurbanlar, yəni adekvatlıqdan yayınmalar kommunikativ məqsədə çatmaq üçün edilir. Çox vaxt belə yayınmalar bütöv adekvat tərcümə zamanı qismən ekvivalentlik səviyyəsində qurbandan başqa bir şey deyildir. Həm də bu zaman prinsiplial tərcüməedilmə mətnin ikinci dərəcəli əhəmiyyəti olan ünsürlərinin itirilməsi hesabına olur.

6. Semantik ekvivalentliyin komponent yarımsəviyyəsində struktur transformasiyalar səciyyəvidir. Bu zaman söyləmin formal strukturu

dəyişir, semlər dəstinin müəyyənləşdirici mənası dəyişməz qalır. Belə transformasiyanın əsas səbəbi çıxış dilin və tərcümə dilinin strukturlarının izomorf olmamasıdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Bədii tərcümədə adekvatlığa maneə olan obyektiv və subyektiv amillər ("Koroğlu" dastanının materialları əsasında // Dil və ədəbiyyat jurnalı, Bakı-2006, səh. 35-38
2. Tərcümə prosesində istifadə olunan üsullar və tərcümənin növləri // Dil və ədəbiyyat jurnalı, Bakı-2007, səh. 52-54
3. Bədii tərcümədə frazeoloji birləşmələrin işlənməsi və onların tərcümə üsulları // Dil və ədəbiyyat jurnalı, Bakı-2008, səh. 50-52
4. Bədii tərcümədə bəzi lingvistik xüsusiyyətlər // Dil və ədəbiyyat jurnalı, Bakı-2008, səh. 68-69
5. The Translation of Proper names (Xüsusi adların tərcüməsi) // Azerbaijan and Azerbaijanis, Baku—2009, p. 230-234
6. Translation and levels of the language system (Dil sisteminin səviyyələri və tərcüməsi) / Materials of international conference devoted to the 90-th anniversary of Baku State University, Baku-2009, p. 159-161
7. Equivalency in translation (Tərcümədə ekvivalentlik) // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, Москва-2010, стр. 237-240
8. Dilin lüğət tərkibinin üslubi leksik layları // «Kültür Evreni», Ankara-2010, səh. 34-40
9. Translation of neologisms (Neologizmlərin tərcüməsi) / Verbal Communication Techniques 2, Tbilisi-2010, p. 244-247
10. On the issue of choosing synonyms in translation (Tərcümədə sinonimlərin seçilməsi) // Filologiya Məsələləri, «Elm və təhsil», Bakı-2011, səh. 47-52
11. Phraseology problems in translation (Tərcümədə frazeoloji problemlər) // YOM «Türk dünyası kültür dergisi», İstanbul-2013, səh. 23-30
12. О некоторых аспектах стилистики (на материалы английского языка) // Аprobация «Научный журнал», Москва-2013, стр. 58-61
13. Лексико-стилистическое ярусы языка // Вестник Казну, Алматы – 2014, стр. 74-78

СООТВЕТСТВИЕ И ОТКЛОНЕНИЕ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПЕРЕВОДЕ

Р Е З Ю М Е

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка используемой литературы.

Первая глава работы имеет дело с переводом соответствия, его объективные и субъективные причины, встреченные в переводе.

Стилистические - лексические, обозначающие и мыслительные способности, эмоциональные и выразительные значения, стилистический оттенок, стилистическое качество полисемантизма, стилистический - лексический слой словаря, стилистический - лексический троп и фразеологический комбинаций были исследованы во второй главе.

Третья глава изучает проблему стилистических корреспондентов.

Четвертая глава посвящена отклонению и соответствию, встреченному в литературном переводе, и это сравнивается с материалами, взятыми от эпической литературы “Кероглу”, переведенной с азербайджанского языка на английский язык.

Заключении обобщает основные положения, выдвинутые в диссертации.

Список литературы, используемой в исследовательской работе на азербайджанском, русском и английском языке, дан в конце.

ADEQUACY AND DIGRESSION IN LITERARY TRANSLATION

S U M M A R Y

The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion and the list of the used literature.

The first chapter of the work is dealing with the adequacy translation, its objective and subjective reasons met in translation.

The stylistic-lexica, denotative and connotative meanings, emotional and expressive meanings, stylistic shade, stylistic quality of polisemantism, stylistic lexica layer of vocabulary, stylistic-lexica tropes and phraseological combinations have been investigated in the second chapter.

The third chapter studies the problem of stylistic correspondences.

The fourth chapter is dedicated to the adequacy and digression met in literary translation and it compare with the materials taken from “Koroghluh” epic literature translated from Azerbaijani into English language.

The conclusion has come from the general arguments of the dissertation.

The list of the literature used in research work in Azerbaijani, Russian and English is given at the end.

На правах рукописи

АЙТАН ЩАКИР кызы ГУМБАТОВА

**СООТВЕТСТВИЕ И ОТКЛОНЕНИЕ
В ЛИТЕРАТУРНОМ ПЕРЕВОДЕ**

5704.01-Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2015